

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Historické vědy – historie

Dagmar ERBENOVÁ

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

**Němci, Češi, Židé v Karlovarském kraji v 19. – 20. století.
Studie z regionálních dějin**

The Germans, the Czechs, the Jews in Karlovy Vary region
in 19. – 20. century.
Studies of regional history

vedoucí práce - prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

2013

ÚVOD

Jsou místa, která člověk míjí dennodenně, a vůbec si jich ani nevšimne. Tvoří pouze němou kulisu jeho každodenního putování. Nemají pro něho žádný význam. Důvodem našeho „nezájmu“ je většinou fakt, že o těchto místech nic nevíme. Nedokážeme si je spojit například s konkrétní událostí, osobou. Teprve v momentě, kdy se dané místo pro jedince stane významným, v momentě, kdy tento prostor vystoupí z anonymity díky zprostředkování informací o něm samotném a zároveň i sociokulturních vazbách, se kterými se pojí, stane se místem, které může rozvíjet lidskou fantazii, představivost, může se stát měřítkem při porovnávání „ostatních míst.“ Místo je pak součástí našeho žitého prostoru, který tvoří neoddělitelnou součást života každého jedince. Samotný proces vytváření si osobního vztahu k žitému prostoru je nezbytným předpokladem pro formování regionální identity jako základního předpokladu přenosu vědomí kontinuity historického, resp. regionálního vývoje. Vstupním předpokladem v tomto formativním procesu jsou „nezbytné, příjemné a užitečné informace“¹, které jedinci pomohou tento proces realizovat.

Žitý prostor pak není jen teritoriem pro projekci současných plánů a projektů, ale také v neposlední řadě souborem prvků tvořených historickou pamětí a pamětí krajiny², zdrojem těchto „nezbytných, příjemných a užitečných informací“. Sociokulturní rámce formují jednotlivé roviny vědomí dané society, předně rovinu vědomí historicity, časovosti a prostoru. Takto pojatá historická paměť může ve svém důsledku přispět k utvrzení identity konkrétní society a zároveň může naznačit cestu k pochopení a akceptaci ostatních societ, které tvořily nebo i v současnosti tvoří nedílnou součást společenských, resp. regionálních struktur a zároveň se podílely nebo podílejí na jejich formování a rozvoji, stejně tak participovaly nebo participují podobě kulturního potenciálu daného žitého prostoru.

¹ in *KLEMM 1903: předmluva*

² Historickou pamětí v kontextu této práce rozumím „nejvýznamnější podobou aktualizace historického vědomí, jeho společenské funkce.“ (*HROCH in ŠUBRT 2010: 32*)

VYMEZENÍ TÉMATU

Předkládaná studie z regionálních dějin se zabývá vybranými aspekty vzájemného soužití tří etnik, tj. Němců, Čechů a Židů v Karlovarském kraji v devatenáctém a dvacátém století. Jedná se aplikaci teoretických východisek a výsledků rámcových šetření regionální identity vybrané skupiny respondentů v jednotlivých exkurzech z regionálních dějin. Samotné exkurzy jsou pokusem o konkretizaci možného edukačního využití regionální problematiky ve veřejném prostoru, a to s poukazem na proměnu sociokulturních vztahů těchto jednotlivých etnik v kontextu obecného historického vývoje. Jejich tematické vymezení vychází z koncepce česko-německých vztahů ve sledovaném období, a z ní vycházejících klíčových mezníků soužití německého a českého etnika v daném prostoru. V rámci této studie byly vybrány pouze některé mezníky, které jsou, podle mého názoru klíčové, a zároveň také umožňují nejlépe poukázat na regionální moment jako významný faktor k pochopení mnohovrstevnatosti sledované problematiky. Díky regionálnímu momentu je v rámci těchto exkurzů také poukázáno na nezastupitelnou roli židovského etnika při formování a utváření moderní společnosti a její kultury. Nezastupitelnou roli regionálního momentu při zasazení dějin židovského etnika do obecného kontextu vidím především v tom, že díky konkretizaci, resp. využití regionálních reálií, může takto pojatá edukace vést k zřetelnější akcentaci jednotlivých momentů historického vývoje s nimi spojených, a v neposlední řadě také poukázání na jejich nezastupitelnou roli při modernizaci a rozvoji mimo jiné i samotného regionu. Samotné dějiny Židů v českých zemích tak mohou přestat být vnímány díky regionálnímu momentu pouze jako dějiny násilí a „konfliktního“ soužití s jejich okolím, ale Židé se zde z pozice „oběti“ mohou stát samotným aktérem těchto společných dějin a jejich sociokulturních procesů. Takto aplikovaný postup, podle mého názoru umožní pochopení jejich nezastupitelné role v tomto formativním procesu, a to jak v obecné rovině, tak především v rovině regionální, což je také jedním z cílů této práce.

STRUKTURA PRÁCE

Předkládaná studie je členěna do dvou hlavních částí a dále do dílčích tematických kapitol. V části věnované teoretickým východiskům je tematizována reflexe historické skutečnosti, dále region a přístupu při jeho studiu. Následně jsou pak diskutovány jednotlivé dimenze identity jako prostředku kontinuity historického, resp. regionálního historického vývoje.

Součástí této teoretické části jsou také tři exkurzy, které se pokoušejí analyzovat zjištěná data o jednotlivých rovinách regionální identity. Jedná se jednak o analýzu některých faktorů formujících identitu regionu, tzn. jeho image (analýza vybraných aspektů lázeňských průvodců) a následně o rozbor faktorů, prostřednictvím kterých se deklaruje regionální vědomí vybrané skupiny respondentů (metoda studentského průvodce a orientační dotazníkové šetření).

V dílčích kapitolách druhé části této práce zabývající se regionálními dějinami jako součástí historického vědomí je diskutována funkce a možnosti regionálních dějin a regionálního momentu ve veřejném prostoru. Zároveň je zde poukázáno na možnosti regionálního edukačního materiálu jako jednoho z možných nástrojů k systematictějšímu posilování regionální identity jednotlivých regionálních struktur. Aplikací regionálního momentu se následně zabývají jednotlivé exkurzy z regionálních dějin, které akcentují prostřednictvím komparativního přístupu obecných a regionálních dějin jeden z možných úhlů pohledu na danou problematiku společného soužití Němců, Čechů a Židů v karlovarském regionu ve sledovaném období., přičemž je zde kladem právě důraz na to, že se jedná o jeden z možných přístupů, stejně tak i samotný výběr exkurzů je záměrně selektivní a nečiní si nárok na totální uchopení tohoto téma, což ani není cílem této práce. Spíše než o vyčerpávající popis zde jde o nastínění možných dalších přístupů, které mohou tuto problematiku pomoci nahlížet z více úhlů pohledu a tím i ovlivnit možné pochopení sledovaného problému.

CÍLE PRÁCE

V návaznosti na teoretická východiska byly postulovány následující cíle této studie:

Prostřednictvím dílčích rámcových šetření získat orientační data k zmapování regionální identity vybrané skupiny respondentů jako prostředku k posilování vědomí kontinuity historického vývoje karlovarského regionu.

V návaznosti na tato zjištění pak popsat stav a limity historického vědomí respondentů ve vztahu k etnické proměně karlovarského regionu, důvody tohoto stavu a okolnosti, které k němu přispěly.

Upozornit na některé dílčí faktory, které se podílejí na formování regionální identity, a to exkurzivní formou prostřednictvím analýzy regionálních průvodců. Cestovní průvodce totiž můžeme vnímat jako medium, které svým způsobem vedle svého informačního charakteru výrazným způsobem napomáhá a napomáhá k vytváření určité fikce našeho vnímání konkrétního „cizího“ prostoru, a tím se i podílí na utváření jeho image a to jak u samotných obyvatel regionu, tak i těch, kteří sem pouze přicházejí.

Na základě zjištěných dat poukázat prostřednictvím vybraných exkurzů na možné přístupy, které nabízí využití regionálního momentu jednak pro pochopení reflexe historické skutečnosti a zároveň i jeho podíl na formování regionální identity obyvatelstva. Ve vztahu k tematickému vymezení této studie se jedná především o nastínění možných přístupů k pochopení role multikulturní společnosti karlovarského regionu a jejího podílu na formování regionální identity ve sledovaném období. S tím také neodmyslitelně souvisí i otázka kontinuity či diskontinuity vývoje a důvodů, které k tomu vedly. Zde je, podle mého názoru, klíčový bod k pochopení vnímání vzájemného soužití Němců, Čechů a Židů v Čechách nejen jako konfliktního společenství, ale společenství, které se vzájemně proměňovalo, ovlivňovalo a v jehož rámci je vůči sobě jednotlivá etnika vymezovala pod vlivem proměny sociokulturních rámců. Tato perspektiva je možná právě díky aplikaci regionálního momentu jako jedné z možných rovin pohledu na historický vývoj jako takový.

Tímto přístupem se pokusit poukázat na důležitost aktivního přístupu ke svému okolí, žitému prostoru, k tomu, co minulé generace dokázaly vytvořit, a to díky svému tvořivému přístupu. Toto dědictví se pak může stát jistým mezigeneračním pojítkem a zároveň cestou k vzájemnému pochopení a porozumění.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

V obecné jsou v rámci této studie diskutovány tyto tři základní teoretické problémy:

Výchozím diskutovaným problémem jsou podoby reflexe historické skutečnosti v rovině obecné a rovině edukační s akcentem na historické vědomí a jeho nejvýznamnější aktualizovanou podobu, tj. historickou paměť.

Druhým diskutovaným problémem je otázka vymezení regionu, resp. nejbližší vlasti jako žitého prostoru z hlediska geografického, administrativně – správního a kulturního. Následně pak je region diskutován jako soubor prvků tvořených historickou pamětí a pamětí krajiny. V této souvislosti je, podle mého názoru, nezbytné zároveň diskutovat úlohu regionálního momentu (perspektiva) v dějinách, resp. úloha regionální historie pro formování historického, resp. regionálního historického vědomí. Oprávněnost tohoto přístupu lze vidět především v možnostech, které regionální moment nabízí pro pochopení historického vývoje jako takového. Otázka konfrontace tzv. „velkých“ (národních) dějin s „malými“ (regionálními) především zohledňuje odlišnou akcentaci jednotlivých historických procesů centrem a regionem, a tím přispívá mimo jiné k eventuálně odlišným přístupům při řešení konkrétních situací. S tím souvisí i lepší možnost uvědomění si specifík regionu, což může vést i k motivaci jednice zajímat se o okolí, které mě obklopuje, a kterého je nedílnou součástí. V neposlední řadě zde vyvstává i otázka ztotožnění se s konkrétním prostorem a formování odpovědnosti vůči němu.

Jako **třetí teoretický problém** je diskutován pojem identita, a to v kontextu samotného vymezení jednotlivých rovin identity a faktorů, které se

podílejí na jejím formování a fungování. Zvláštní zřetel je zde věnován procesu formování a fungování regionální identity, a to jak v rovině identity regionu samotného, tak v rovině regionálního vědomí jeho obyvatel.

Neméně důležitou součástí teoretických východisek je v dílčích kapitolách diskutovaný edukační rozměr těchto teoretických hledisek a jeho význam pro veřejný prostor jako takový. V tomto kontextu jsou nastíněna jednotlivá specifika, která je potřeba reflektovat při aplikaci těchto teoretických východisek ve veřejném prostoru, resp. je zde poukázáno na odlišné přístupy k reflexi historické skutečnosti v rámci historické vědy a oborové didaktiky, stejně tak i na aplikaci regionálního momentu a jeho možnostech, které veřejnému prostoru jeho edukační rozměr nabízí.

APLIKOVANÉ METODY

V rámci provedených šetření byly aplikované následující metody a přístupy.

Metoda analýzy lázeňských průvodců z hlediska:

dobového kontextu, tj. analýza průvodce jako media informačního, propagačního a inzertního

dobového cíle, tj. průvodce jako prostředek předávání potřebných informací, k akcentaci výjimečnosti místa a jeho možností, které nabízí pro formování identity regionu, resp. image města.

Metoda studentského průvodce jako prostředek strategie šetření regionálního vědomí.

Pro dílčí šetření regionálního vědomí vybrané skupiny respondentů byla zvolena strategie průvodce. Vychází z konceptu projektové edukace, která umožňuje řešení komplexních teoretických i praktických problémů na základě samostatné aktivity vybraných řešitelů (v našem případě se jedná zároveň o cílovou skupinu respondentů) a to jak při výběru předmětu zpracování (v našem případě se jedná o výběr „pamětihodných lokalit), tak i při vlastním

zpracování a prezentování svých závěrů. (VALENTA 1993:8, SINGULE 1992:20). Dále nutnost hierarchicky uspořádat empiricky zjištěné informace ve spojitosti s reálně prožívanou činností mobilizuje jedince k jeho účasti jednak na činnosti jako takové, ale zároveň vyžaduje nutnost vztahování se k předmětu šetření (v našem případě regionu, resp. jeho centru). Významnou rovinnou zvolené strategie je také rovina motivační, přičemž tato motivace nehraje pouze roli vstupního stimulu k vlastní práci, nýbrž samotná činnost a její výstupy by měly být předpokladem, tj. motivací, k následnému aktivnímu přístupu k předmětu zájmu, tj. regionu jako takovému.

Dotazníkové šetření regionální identity

Jako metoda šetření byl zvolen dotazník a následný rozhovor s jednotlivými focus skupinami. Realizované šetření nebylo koncipováno jako relevantní sociologický průzkum. Tento postup se ukázal jako výhodný především s ohledem na velikost jednotlivých skupin a možnosti cílenějšího zjištění jejich postojů ve vztahu ke zkoumané problematice. Sumarizace výsledků byla provedena v počítačovém programu Excel (tabulky, grafy). Prezentace výsledků je pak strukturována s ohledem na jednotlivé formativní aspekty regionální identity v přehledové tabulce.

Z hlediska metodologie pedagogického výzkumu se jedná o kvalitativní výzkum, respektive kvalitativní orientační šetření. Limitujícím faktorem tohoto přístupu je subjektivnost jak respondentů, tak i osoby, která dané výstupy analyzuje. Reprezentativnost jak počtu respondentů, tak i výstupních informací je potřeba vnímat ve smyslu specifičnosti konkrétní skupiny obyvatelstva (v tomto případě se jedná o respondenty – studenty třetích ročníků).

Exkurzy z regionálních dějin

Jednotlivé exkurzy z regionálních dějin jsou koncipované jako historicko-didaktický text, který doplňují formou příloh edukační materiály zaměřené na klíčové aspekty vybraných historických událostí. Základní linií těchto exkurzů

jsou paralelně fungující časové osy jako základ bezprostřední konfrontace „velkých“ a „malých“ dějin. Takto pojatá konceptualizace tématu umožňuje, podle mého názoru, aplikaci edukačního materiálu ve veřejném prostoru obecně, přičemž jsou regionální realie v obecných integrálně ukotvené, a to tak, že z něho vycházejí, a nebo jej doplňují, popřípadě ukazují jinou variantu interpretace historické skutečnosti s akcentací na regionální odlišnosti.

PRAMENY A LITERATURA

V obecné rovině diskutovaných teoretických východisek vycházím především pojetí reflexe historické skutečnosti v rámci českého historického diskurzu, který se mimo jiné opírá o závěry M. Hrocha (*HROCH 1979*), Z. Beneše (*BENEŠ 1995*) a J. Petráně (*PETRÁŇ 1989*). Při zkoumání problematiky historického vědomí a jeho pojetí v rámci historického a sociologického diskurzu vycházím především z prací J. Šubrta (*ŠUBRT 2010*) a J. Peškové (*PEŠKOVÁ 1997*). Pojetí kolektivní paměti v předkládané práci akceptuji koncepci sociálních rámců paměti, definované M. Halbwachsem (*HALBWACHS 2009*) a z něj vycházejícího především P. Nory s jeho koncepcí míst paměti. (*NORA 1998, k tomu viz také např. CÍLEK 2002, 2004; HLAVAČKA 2006*). Vymezení regionu a jednotlivých přístupů v rámci českého diskurzu předkládané práce vychází především z pojetí J. Vencálka (*VENCÁLEK 1998*), J. Vávry (*VÁVRA 2010*) a E. Semotamové (*SEMOTAMOVÁ 2008*). V souvislosti se studiem regionu z historického pohledu zde samozřejmě vyvstává otázka regionálního momentu a jeho úlohy pro formování historického vědomí jednotlivce. Zde je, podle mého názoru, stále aktuální koncepce Fr. Kutnara (*KUTNAR 1965*), ze které vycházím nejen při obecné diskusi o tomto jevu, ale také v následné aplikaci tohoto momentu jako prostředku edukace ve veřejném prostoru. Problematika identity v obecné rovině je v posledních letech vedle historické paměti jedním z nejdiskutovanějších problémů v rámci většiny humanitních disciplín. V rámci této práce jsou zohledněny především výstupy v publikacích V. Bačové (*BAČOVÁ ed. 1996*), P. Bergera a T. Luckmanna (*BERGER – LUCKMANN 1999*), C. Csaló a I. Nosála (*CSALÓ – NOSÁL 2003*) a O.

Roubala (*ROUBAL 2006*). Výchozím paradigmatem pro definování a aplikaci regionální identity je koncepce A. Paasiho, ze které v českém diskurzu vychází v současné době nové pojetí kulturní geografie. (*PAASI 1986, též HEŘMANOVÁ-CHROMÝ 2009*)

Blíže se k jednotlivým přístupům a závěrům věnuji v příslušných kapitolách této regionální studie, kde je také diskutována i další literatura.

Pramenná základna práce vychází především z archivních pramenů vztahujících se k tématu, uložených ve Státním okresním archivu v Karlových Varech, dále pak z tištěných pramenů především úřední provenience, regionálního periodického tisku a specifických regionálních publikací, jakými jsou lázeňské průvodce, adresáře a kurlisty.³ Vzhledem k povaze práce však nelze vždy jasně definovat v některých případech, zda se jedná o pramen nebo literaturu. Předně proto, že především regionální syntézy (*např. BERAN 2004; GROSS 1954; SEDLÁK 196 a další*) jsou v práci využívány nejprve jako literaturu, tj. zdroj sekundárních informací, a následně jsou v analytické části pak předmětem rozboru (*např. z pohledu analýzy historicko-didaktického funkce*). V takových to případech jsou tyto publikace zařazené do seznamu literatury a na patřičném místě je na to upozorněno. Jako pramenného východiska bylo v této dizertaci také využito výstupů z rámcových šetření regionálního vědomí vybrané skupiny respondentů karlovarského regionu.

Vzhledem k širokému záběru českého historického diskurzu zabývajícího česko-německými vztahy není možné provést komparaci všech jednotlivých pohledů a názorů na sledovanou problematiku. Na tomto místě bych chtěla pouze upozornit na pohledy a koncepce, které svým pojetím byly vybrány jako podklad pro komparaci obecného a regionálního momentu v dějinách v této studii a tím i odpovídají cílům této práce. Výchozím paradigmatem pro analýzu česko-německých vztahů jsou závěry a stanoviska česko-německé komise historiků, které jsou obecně přijímané v rámci českého historického diskurzu (*KONFLIKTNÍ SPOLEČENSTVÍ 1996*). Z hlediska jednoho z cílů této studie, tj. snahy o konceptualizaci problematiky česko-německých vztahů ne

³ Jedná se o knihy evidence lázeňských hostů.

pouze jako „konfliktního společenství“, ale poukázání na jiné úhly pohledu jako cesty k vzájemnému pochopení a porozumění, se pak opírám o studie J. Křena (*KŘEN 1990*), V. Kurala (*KURAL 1993, 1994*), V. Staňka (*STANĚK 1991, 1992, 1993*), J. W. Brügelu (*BRÜGEL 2006*), F. Seibta (*SEIBT 1996*), J. L. Berana (*BERAN 2009*). V tomto úhlu pohledu pak v komparaci s regionálním momentem je možné také lépe, podle mého názoru, „zasadit“ problematiku židovského etnika v českých zemích ve sledovaném období. Výchozími studii jsou v této práci studie M. Frankla (*FRANKL 2007*), K. Čapkové (*ČAPKOVÁ 2005*) a M. Kárného (*KÁRNÝ 1991*). Vzhledem k povaze těchto dílčích exkurzů je základní literatura vždy uvedena v poznámce k této látce, a pokud si to povaha exkurzu vyžaduje, je zde i diskutován odlišný pohled na konkrétní událost či problematiku v další literatuře. Edukační rozměr studovaného tématu v teoretické rovině vychází především z prací K. E. Jaismanna (*JAISMANN 1990*), a H. J. Pandela (*PANDEL 1987*), v rovině pojetí regionální historie a její aplikace ve veřejném prostoru pak z prací J. Bartoše (*BARTOŠ 1972, 2000, 2004*).

Forma citací pramenů a literatury byla zvolena jednak s ohledem na zachování celistvosti textu, ale především s ohledem na přehlednost těchto citací. Tento způsob citací není v českém historickém prostředí obvyklý, nicméně osobně jej považuji za akceptovatelnou alternativu zohledňující především nárůst historické produkce za poslední období a tím i potřebu jistého zpřehlednění citačního aparátu. Pokud je ve vlastním textu odkazováno na jeho zdroje, pak je citace vložena přímo do textu, kde je v závorce uveden autor, rok vydání díla a příslušná stránka. V ostatních případech včetně rozšiřujících nebo doplňujících informací, jsou tyto citované pod čarou s příslušným odkazem. Výjimkou jsou odkazy na zdroje informací z periodik. V tomto případě byla zvolena citace pod čarou a to s ohledem na obsáhlost relevantního citačního aparátu.

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY (VÝBĚR)

A) ARCHIVNÍ PRAMENY

- SOkA K. Vary, fond AM Karlovy Vary,
SOkA K. Vary, fond OkÚ K. Vary
SOkA K. Vary, fond ONV Karlovy Vary
SOkA K. Vary, fond OF R. Mannl
SOkA K. Vary, fond Soudobá dokumentace, karton č. 1

B) TIŠTĚNÉ PRAMENY

KARLOVARENSIA

- BURACHOVIČ, S. (2000), *Karlovy Vary a jejich vlastivědné písemnictví. Průvodce světem carlovarensií*, Karlovy Vary: SOkA.
- DOROSCHKIN, A. (1929), *Kurzgefaßte Karlsbader Chronik. Von der Gründung der Stadt bis die Gegenwart*, Karlsbad: „Deutsche Tageszeitung.
- HAHN, K. J. (1998), *Kristallnacht in Karlsbad. Křišťálová noc v Karlových Varech*, Praha: Vitalis.
- HLAWACEK, E., (1838) *Karlsbad in medicinischer, pitoresker und geselliger Beziehung für Kurgäste*, Prag: Kronbergers Wittwe und Weber
- KARLSBADER ADRESS-BUCH (1888), Karlsbad: H. Jakob.
- LENHART, J. J., (1860), *Fortsetzung der Memorabilien Karlsbads vom Jahre 1840 bis Ende 1858*, Prag.
- LOEW, A. C., (1874), *Kurzgefasste aber vollständige Chronik der weltberühmten Cur- und Badestadt Karlsbad seit deren Entstehung bis auf unsere Tage*, Karlsbad.
- PRÖKL, V. (1883), *Geschichte der königlichen Stadt Karlsbad: historisch, statistisch und topographisch dargestellt*, Karlsbad: H. Heller.
- SCHERZER, E. (1940), *Karlsbads Heimkehr ins Reich. Bilder aus dem Kampf und dem Jubel der befreiten Heimat*, Karlsbad: Adam Kraft Verlag.
- WALTER, J. (1872), *Sprudelsteine. Ein Carlsbader Bilderbuch*, Berlin.
- ZIEGLER, I (1913), *Dokumente zur Geschichte der Juden in Karlsbad (1791 – 1869)*, Karlsbad: R. Henstenberg.

PERIODIKA

BOHEMIA 1848

KARLSBADER HISTORISCHES JAHRBUCH für das Jahr 1939, 1940, 1941 (hrg. V. Karell)

KARLOVARSKÉ NÁRODNÍ NOVINY 1945

KARLSBADER BADEBLATT 1881, 1897, 1908, 1916, 1918, 1938

KARLSBADER TAGBLATT 1918, 1923

KARLSBADER WOCHENBLATT 1873, 1874, 1877

STRÁŽ MÍRU 1990

WOCHENBLÄTTER FÜR FREIHEIT UND GESETZ, 1848

WOCHENBLATT FÜR KARLSBAD UND DIE UMGEGEND 1862, 1863 1864, 1867

PRŮVODCE

BAIER, K. J. (1904), *Karlsbad und Umgebungen. Praktisches Handbuch für Kurgäste und Touristen*, Berlin: A. Goldschmidt.

ČTVRTEČKA, A. F. (1878), *Průvodce po Karlových Varech a okolí Karlovarském. K poučení a zábavě výletníků a hostí lázeňských*, Brno.

HARRER, H. von (1801), *Karlsbad und die umliegende Gegend*, Prag: Barth.

KARLOVY VARY. Ilustrovaný průvodce pro české lázeňské hosty (1914), Praha: Spolek českých lázeňských hostí karlovarských.

Karlsbad. Führer durch die Kur und Badestadt (1906), Wien: O. Maass Söhne 1906, s. 1.

KARLSBAD IM MUNDE SEINER GÄSTE (1933), Karlsbad: Alfred Bayer-Lithos.

KLÖPSCH, F. X. (1925), *Der Führer durch Karlsbad*, Tschechische Leipa: Künstler.

OSWALD, W. (1896), *Karlsbad und Umgebung. Praktisches Handbuch für Reisende und Ratgeber für Kurgäste*, Berlin: A. Goldschmidt.

PRŮVODCE PO KARLOVÝCH VARECH (1924), Praha: J. Uher.

RUTTE, E. M. (1888), *Průvodce po Karlových Varech a okolí*, Praha:

SARTORI, F. (1817), *Taschenbuch für Carlsbads Curgäste sowie auch für Liebhaber von dessen Naturschönheiten*, Wien-Prag-Carlsbad: Haas.

ZATLOUKAL, F. (1898), *Karlovy Vary a jejich léčivý význam*, Karlovy Vary.

C) LITERATURA

ASSMANN, A. (1999), *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München: C. H. Beck.

ASSMANN, J. (2001), *Kulturní paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita rozvinutých kulturách starověku*, Praha: Prostor.

BAČOVÁ, V. (1996), *Identita v sociálních vědách*. in: BAČOVÁ, V., (eds.) *Historická paměť a identita*, Košice: SÚ SAV.

BARTOŠ, J. – SCHULZ, J. – TRAPL, M., (2004), *Regionální dějiny. Poslání, pojetí, metodika*, Olomouc: FF UP.

BENEŠ, Z. (1995), *Historický text a historická kultura*, Praha: UK, vydavatelství Karolinum.

BERAN, L. J. (2009), *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v Československé republice 1918 – 1938*, Praha: Pulchra.

BERGER, P. – LUCKMANN, T. (1999) *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, Brno: CDK.

BRANDES, D. (2012), *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha: Argo.

BRÜGEL, J. W. (2006), *Češi a Němci 1918 – 1938*, Praha: Academia.

BRÜGEL, J. W. (2008), *Češi a Němci 1939 – 1946*, Praha: Academia.

CESAR, J. – ČERNÝ, B. (1962), *Politika německých buržoazních stran v letech 1918 – 1938*, Praha: ČSAV

CORNELIBEN, CH. – HOLEC, R. – PEŠEK, J. (eds.) (2007), *Diktatura – válka-vyhnaní. Kultura vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Ústí nad Labem: Albis International.

CSALÓ, C. – NOSÁL, I. (2003), *Mozaika v rekonstrukci. Formování sociálních identit v současné střední Evropě*, Brno: MPÚ MU.

ČAPKOVÁ, K. – FRANKL, M. (2008), *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933 – 1938*, Praha: Paseka.

ČERNÝ, B. – KŘEN, J. – KURAL, V. – OTÁHAL, M. (1990), *Češi – Němci odsun*, Praha: Academia.

ETNOGAFICKÝ ATLAS Čech Moravy a Slezska IV. (2004), Praha: Etnologický ústav AV ČR

FRANKL, M. (2007) „*Emancipace od Židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha: Paseka.

FRIEDLÄNDER, M. H. (1888), *Materialien zur Geschichte der Juden in Böhmen*, Brünn: Verlag von B. Epstein.

GEBHART, J. *Rok zkoušek a zklamání: Československo od jara 1939 do jara 1939*, Praha: SPN 1990.

GEBEL, R. (1999), „*„Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland 1938 – 1945*“, München: Collegium Carolinum.

GOLD, H. (1934), *Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart*, Brünn; Prag: Jüdischer Buch und Kunstverlag.

GROSS, A. (1954), *Dějiny Karlovarského kraje. I. díl., Od pravěku do konce feudálního období*, Karlovy Vary: Krajské vlastivědné museum

HAHNOVÁ, E. (1996), *Sudetoněmecký problém: obtížné loučení s minulostí*, Praha: Prago Media

HAHNOVÁ, E. (2002), *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*. Praha: Votobia 2002

HALBWACHS, M. (2009), *Kolektivní paměť*, Praha: Slon

HEŘMANOVÁ, E. – CHROMÝ, P. (2009), *Kulturní regiony a geografické kultury. Kulturní realie a kultura v regionech Česka*, Praha: ASPI.

HILBERG, R. (2002), *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933 – 1945*, Praha: Argo.

HOLÝ, V. (1963), *Historické regiony a regionální historie*. in: *Minulostí Západočeského kraje*, roč. II, 1963, s. 216 – 223.

HOUŽVIČKA, V. – NOVOTNÝ, L. (eds. 2007), *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí. Sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*, Praha: SOÚ

HROCH, M. (1979), *Literární zdroje českého historického povědomí v 19. století*. in: *Polska, czeska i slowacka seiadomosc historyczna XIX. wieku*, Warszawa a d.

JAKSCH, W. (2000), *Cesta Evropy do Postupimi: vina a osud v podunajském prostoru*, Praha: ISKP.

JANEK, F. (1963), *O využívání regionálních prvků v dějepise*, Bratislava: SPN.

- JASPERS, K., (2006) *Otázka viny. Příspěvek k německé otázce*, Praha: Academia
- JAWORSKI, R. (ed. 2011), *Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa*, Wiesbaden: Herrasowitz Verlag.
- JEISMANN, K. E. (1988), *Geschichtsbewußtsein als zentrale Kategorie der Geschichtsdidaktik.*, in: Schneider, G. (Hrsg.), *Geschichtsbewußtsein und historisch-politisches lernen*, Pfeffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, s. 1- 24.
- JEISMANN, K. E. (1990), „*Geschichtsbewußtsein*“ *als zentrale Kategorie des Geschichtsunterrichts.* in: Niemetz, G. (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Geschichtsdidaktik*, Stuttgart: Metzler 1990, s. 44 – 78.
- KASTNER, Q. (1996), *Osídlování českého pohraničí od května 1945. Historická analýza doplnění kvalitativní sociologickou sondou, I. a II. díl*, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- KIEVAL, H. J. (2011), *Formování českého židovstva. Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870 – 1918*, Praha: Paseka.
- KLEMM, P. (1903), *Heimatkunde der Stadt Karlsbad*, Karlsbad: Verlag Rudolf Hengstenberg.
- KLÍMA, A., (1949), *Rok 1848 v Čechách*, Praha.
- KONFLIKTNÍ SPOLEČENSTVÍ, katastrofa, uvolnění (1996): náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století: Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- KOŘALKA, J. (1996), *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815 – 1914. Sociálně historické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha: Argo.
- KŘEN, J. (1990), *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780 – 1918*, Praha: Academia.
- KURAL, V. (1993), *Konfliktní společenství? Češi a Němci v československém státě 1918 -1938*, Praha: R.
- KURAL, V. (1994), *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938 – 1945*, Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- KUTNAR, F. (1965), *Hodnota a úkol regionálního momentu v dějinách.* in: Acta regionalia IV. Sborník vlastivědných prací, s. 7 – 10.
- KVAČEK, R., *Československý rok 1938*, Děčín: Polart 2011.
- MARTÍNEK, L. (2007), *Region, regionalismus a regionální literatura*, Opava: FF – PĚF OU.

- MORELL, S. (1995), *Viděl jsem ukřižování. Sudety 1938 – 9. Svědectví anglického novináře, který byl při tom*, Brno: Jota.
- NORA, P. (1998), *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. in *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*, Praha: CeFRes 13, s. 7 – 31.
- OSTERLOH, J. (2013), *Nacionálně socialistické pronásledování Židův v říšské župě Sudety v letech 1938 – 1945*, Praha: Argo.
- PAASI, A. (1986), *The instiutionalization of regions: a theoretical Framework for understanding the emergence of regions and the constitutin of regiona identity*, in: *Fennia 164/1*, s. 105 – 146.
- PANDEL, H. J. (1987), *Dimension des Geschichtsbewustseins*, Gd 12/1987, H. 2.
- PĚKNÝ, T. (2001), *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha: Sefer.
- PEŠKOVÁ, J. (1997), *Role vědomí v dějinách*, Praha: NLN.
- PETRÁŇ, J. (1989), *Spor o smysl dějin a dějepisu*. in: V. Husa, *AUC-Phil.et.hist. 5-1988*, Praha: Karolinum.
- ŘEHÁČEK, K. (2008), *Němci proti Československu na západě Čech (1918 – 1920)*, Plzeň: vlastní náklad.
- ŘEHÁČEK, K. (2011), *Němci na Karlovarsku v letech 1945 – 1948*, Plzeň: vlastní náklad.
- ROUBAL, O. (2009), *Teritoriální identita v biografických vyprávěních osídlenců pohraničí severních Čech*, [rukopis – disertační práce], Praha: FSV UK.
- ROUBAL, O. (2012), *Když se řekne identita...regionální identita*, 2003 dostupné na : <http://www.web.cz/index.php?disp=teorie&shw=138&lst=117> 19. 8. 2012, ověřeno 20. 6. 2013.
- SEIBT, F. (1996), *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha: Academia.
- SEMOTAMOVÁ, E. (2008), *K problematice regionů – časoprostorových průsečíků*. in: *Regiony- časoprostorové průsečíky?* Praha: HÚ, s. 7 – 19.
- SCHUBERT, H. (1980), *Karlsbad. Ein Weltbad im Spiegel der Zeit*, München: Callwey Verlag.
- SINGULE, F. (1992), *Současné pedagogické směry a jejich psychologické souvislosti*, Praha: SPN.
- SKALKOVÁ, J. (1999), *Obecná didaktika*, Praha: ISV.
- SPURNÝ, M. (ed.) (2006), *Proměny sudetské krajiny*, Praha: Český les.

- STANĚK, T. (1991), *Odsun Němců z Československa 1945 – 1947*, Praha: Naše vojsko; Academia.
- SVOBODA, L. (1986), *Regionální dějiny ve vyučování dějepisu*, České Budějovice: PF.
- ŠKRÁBEK, J. (2006), *Včerejší strach. Jaké to bylo mezi Čechy a Němci? A jaké to bude?*, Praha: Vyšehrad.
- ŠTAIF, J., (1990), *Revoluční léta 1848 – 1849 a české země*, Praha: HÚ ČSAV.
- ŠUBRT, J. (ed. 2010), *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu*, Historická sociologie, Kolín: NCSP.
- ŠUBRT, J. - PFEIFEROVÁ, Š. (2010), *Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání*, Historická sociologie 1/2010, s. 9 – 28.
- TODOROV, T. (1998a) *Paměť před historií*. in: *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*. Praha: CeFRes 13, s. 33 – 46.
- TODOROV, T. (1998b), *Zneužívání paměti*. in: *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*. Praha: CeFRes 13, s. 91 -117.
- URBAN, O. (1982), *Česká společnost 1848 – 1918*, Praha: Svoboda.
- VENCÁLEK, J. (1998), *Protisměry územní identity*, Český Těšín: Olza .
- VOREL, P. (2005), *Základy historické regionalistiky*, Pardubice: FHS UP.
- WEINREICH, P. (1989), *Variations in Ethnic Identity: Identity Structure Analysis*. in: *Liebkind, K., New Identities in Europe, Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth.*, Gower Publishing Company.
- WELZER, H. (2010), „Můj děda nebyl nácek“. *Nacismus a holocaust v rodinné paměti*, Praha: Argo.
- ZICH, F. (2003), *Regionální identita obyvatel Euroregionu Nisa*. in: Zich, F. (ed.), *Regionální identita obyvatel v pohraničí. Sborník příspěvků z konference „Evropská, národní či regionální identita?*, Praha 3. 10. 2003.
- ZIMMERMANN, V. (2001), *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938 – 1945)*, Praha: Argo.

